Original scientific paper

Rehák László

LENIN KORTÁRSAI

(A MARXISTA FILOZÓFIA MARX UTÁN, II. RÉSZ)

3. LENIN KORTÁRSAI NYUGAT-EURÓPÁBAN A MARXIZMUS EREDETI ÉRTÉKEINEK REAFFIRMÁLÁSÁÉRT

3.1 Antonio Gramsci és elődje Antonio Labriola

Antonio Labriola (1843—1904) élete vége felé, ötvenes éveiben vált hegelianus egyetemi tanárból marxistává, és csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Engelsnek élete utolsó éveiben élénk levelező partnere volt. Labriola műveiben kiemelte, az addig ismert Marx és a közös Marx- és Engels-művek dialektikus jellegét, harcosan lépett fel a francia anarchoszindikalista Georges Sorellal (1847—1922) szemben, aki szintén ötvenedik életéve után csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Labriola életútja inkább hasonlít Franz Mehringéhez (1846—1919), nemcsak azért, mert körülbelül egykorúak voltak, foglalkozásukra nézve hivatásos társadalomtudósok, hanem azért is, mert mindketten életük delén túl csatlakoztak a munkásmozgalomhoz. Mégis ha Labriolát Lenin kortársaként említjük, azt elsősorban nem azért tesszük, mert műveiben a módszer és alapállás hasonló Mehringéhez (mindketten maradandó értéket teremtőkhöz tartoztak a II. Internacionálé korszakában),[76] hanem azért, mert Antonio Gramscinak volt szellemi atyja. Annak a Gramscinak, akit némi túlzással a Nouvel Observateur folyóirat a 60-as években „Nyugat Leninjének" nevezett. Valójában Labriola Gramsci révén vált bizonyos értelemben Lenin kortársává annak ellenére, hogy marxistaként alig tíz évig tevékenykedett.

Az igazi Lenin-kortárs Antonio Gramsci (1891—1937) volt, eszmei fejlődésére Labriolán kívül Benedetto Croce (1866—1952) hatott, aki mint újhegeliánus polgári filozófus kora egyik legtehetségesebb elméje volt, és Olaszország határain kívül is érvényesült szellemi befolyása. Életében (filozófiai-politológiai hagyatéka alapján) két szakaszt különböztetünk meg. Az első szakasz 1926 novemberével zárul, amikor a fasizmus eluralkodása idején letartóztatják (akkor Gramsci Torino nemzetgyűlési képviselője és az OKP újonnan megválasztott főtitkára). A másik szakasz a Musso-

lini börtönében töltött évtized (húsz évre ítélték), ahol felörlődik különben is beteges szervezete, de rendkívüli szellemi erőfeszítéssel (rossz életkörülmények, a szükséges irodalom hiánya) maradandót alkot, mégha részben töredékesen is.

Az első időszakban a gyakorlati politikai harc, annak elméleti és politikai indoklása áll előterében Gramsci munkáinak. Ennek az időszaknak állomásai az Ordine Nuovo újság kiadása Torinóban Palmiro Togliatti és Filippo Turati főmunkatársakkal. Bonyolult küzdelmet vív a munkáspárton belül, a munkások és a dolgozók bizalmának és támogatásának elnyeréséért (mindkét esetben előszóval és ihletett írásokkal). 1924-ben Torino országgyűlési képviselőjévé, 1926 januárjában Lyonban az olasz párt IV. kongresszusán az OKP vezetőjévé választják. Irodalmi-elméleti munkássága, amelynek javát börtönéveiben alkotja, nagyon szerteágazó és elmélyült. A szakirodalom meglehetősen egyöntetűen állapítja meg filozófiai jelentőségét — noha vannak olyan marxisták és marxológusok, akik A. Gramsci nézőpontjaiban az 1926. évet cenzúraként jelölik meg.[77] A tárgyilagos elemzés megállapítja, hogy a változás nem nézeteiben, hanem életkörülményeiben, témakörének bővülésében és vizsgálódási módszerében következett be. Ezzel szemben egyesek (G. Tamburano és V. Morelle) „két" Gramsciról írnak, noha csak ismeretei fejlődéséről van szó. Vannak olyanok is, akik „három" cezúrával elválasztható Gramsciról írnak, mivel élete utolsó éveiben a szocialista társadalom kialakítását tárgyalva közvetve igen bírálólag ír a sztálini rendszerről, ennek alapján egyesek „antiszovjetizmust" vélnek nála felfedezni. Ezzel kapcsolatban 1977-ben Betlen János leszögezi: „Már azért sem igaz, hogy Gramscit valamilyen »ellenzéki« irányzat követői közé lehet sorolni, vagy hogy írásaiban valamilyen »új út« lehetősége fogalmazódna meg. 1920. szeptemberétől kezdve Gramsci egyértelműen leninista, éspedig a szó legszorosabb értelmében: ha vitatkozik is a bolsevik párttal, sohasem határolja el magát tőle."[78] Természetesen a szocializmus fejlődéséről van szó, amely szükségszerűen különböző formában és sajátságokkal valósítható meg, valamint arról, hogy Gramsci leninista lett és meg is maradt annak, de semmiképp sem úgy, ahogyan azt Sztálin és követői a maguk változatában hirdették.

Ahhoz, hogy világosabban körvonalazzuk és egyben jobban megértsük Gramsci nemzeti és európai jelentőségét, ami egyben fényt derít időszerűségére és a ma sem lankadó érdeklődésre Gramsci életműve iránt, két forrást idézünk: egy olaszországi szerző tanulmányát és egy hazai szerzőpárét. Antonio Gramsciról írt könyvében Giansiro Ferrata a következőket írja: „... Gramsci évek során át élő példaként szolgált pártján belül, de átfogóbb, politikai és etnikai-politikai keretekben is. Példája volt annak, aki nem választja szét, hanem összesíti a kulturális értékeket. Napjainkban ez a példa önmagát megújító erőként jelentkezik, és ma jobban mint valaha arra utal, mit képviselünk jelenünkben, és arra is, ami lenni szeretnénk, de érezzük, hogy még nem vagyunk."[79] A Gramsci válogatott munkáihoz írt előszóban Marija és Jože Vilfan a következőket írják: „Abban, amit nemzetinek, de még inkább regionális meghatározottságnak ne-

vezhetnénk lelhetjük fel Gramsci eredetiségét és erejét, egyúttal általános érvényű és időszerű jelentőségét. Ez a felmerült problematika és a cselekvés konkrétságát jelentette és nem korlátoltságát, mert Gramsci a marxizmusból indult ki, az olasz munkásosztályon belüli folyamatokat és osztályfeladatokat mindig nemzetközi távlatokba helyezte, összekapcsolva azokat a nemzetközi tapasztalatokkal. Az olasz problémákra való összpontosítása állandóan csak a konkrétummal való szembesülést jelentette, és hozzásegítette, hogy megszabaduljon a sémáktól és mintáktól, valamint hogy új dolgokat fedezzen fel..."[80]

Filozófiai értelmezése igen eltérő (nyilvánvaló manipulálásokkal is találkozunk), de a szakirodalom egyetért abban, hogy Gramscinak, mint marxista filozófusnak és mint marxistának általában, jelentősége megkerülhetetlen. Így Dobrosav Bjeletić 1980-ban a következőket írja Gramsci filozófiai írásaihoz készült bevezető tanulmányában: „Gramsci is hangsúlyozta — ahogyan Marx is tette —, hogy a forradalom elméletének tudományos megalapozása a forradalmi harc egy minőségileg új szakaszát jelenti. »Az a filozófia, amely eltávolodik az elmélettől, történelemtől és a politikától, nem lehet más, mint metafizika«, figyelmeztet Gramsci, tekintettel arra, hogy feltételezi a filozófia és a gyakorlat egységét."[81] Gramsciról írt elemzésében Szabó Tibor kiindulópontja a következő: „Olyan politikus volt, akinek munkásságában elmélet és gyakorlat, filozófia és politika szervesen összekapcsolódott egymással."[82] Vanja Kraljević az olaszországi helyzet jó ismerője, terjedelmes tanulmányt szentelt neki, amit a következő szavakkal kezd: „Az utóbbi években, az új megmozdulásokkal és áramlásokkal, folyamatokkal és változásokkal párhuzamosan a nemzetközi és kommunista mozgalomban világviszonylatban jelentősen megnőtt az érdeklődés Antonio Gramsci élete és műve iránt. Róla mondta Palmiro Togliatti, hogy Gramsci a legnagyobb marxista gondolkodó, akit nemcsak Olaszország vallhat magáénak, hanem Nyugat-Európa is, és Olaszország Kommunista Pártja számára szerencse, hogy élén olyan vezető, olyan elméleti és gondolkodó egyéniség lehetett, mint Antonio Gramsci volt..."[83]

Sztálin és követői az általuk kialakított egyeduralmi korszak idején azzal a követeléssel álltak elő, hogy az Olasz Kommunista Párt írásos nyilatkozatban ítélje el és határolja el magát. Gramsci irodalmi hagyatékától és munkásságától. Vanja Kraljević esettanulmányában ismerteti az OKP titkárságának 1938. szeptember 16-i ülésének eredményeit, amelyen P. Togliatti kellő diplomáciai érzékkel elhárította ezt a követelést. Az indoklás az volt, hogy mindaz ami a párt történetéhez tartozik, az már ténynek minősül, ami a jövőre vonatkozóan nem kötelezi az OKP-t, viszont a feladat a jövő felé való fordulás. Így mentette át Togliatti — nem éppen a legelvszerűbben — a jövő számára, volt harcostársának, Antonio Gramscinak életművét.[84]

Erről az életműről Togliatti a torinói egyetemen 1949. április 23-án tartott előadásában (ne feledjük, ez a sztálinista „tájékoztató irodás" idők első éve, akkor utasította el Togliatti Sztálin javaslatát, hogy foglalja el a Tájékoztató Iroda főtitkárságát, amit Sztálin véleménye szerint Tog-

liatti (Ercolinak személyi tekintélyével kellett volna növelnie) többek között kifejti: „A történelmünk feletti elmélkedés új irányt kap majd; új tartalmat kap társadalmunk szerkezetének és fejlődésének tanulmányozása akkor, amikor az általa kimunkált elvek és szabályok valósággá válnak értelmiségünk körében és az egész olasz népben. Az új lendület országunk élete is biztosítani fogja majd, amikor a gondolat és a cselekvés emberei közül mind többen arra lesznek serkentve, hogy felszámolják a választófalakat népünk irányába, a nemzeti élet realitása érdekében, és az egység új alapokon jöhet majd létre... A nyom, amelyet maga mögött hagyott, a legmélyebbek egyike; a mag, amelyet elvetett, már gyümölcsöket is hozott. Rajtunk múlik, hogy ezekből a magvakból minél gazdagabb termést arassunk, mindannyiunk érdekében, minden olasz munkás és értelmiségi, az egész ország érdekében."[85]

Gramsci jelentőségét nem mindig mérik fel tárgyilagosan. Amennyiben rosszindulatról beszélünk, úgy az egyoldalúság által diktált túlzásról van szó, amikor is nem szó szerint kell érteni a meghatározásokat. Így Szabó T. a felsorolt több ellentmondásos értékelés között megemlíti (1985), hogy Angliában és Amerikában különösen elterjedt az az értelmezés, amely szerint Gramsci a fiatal Lukács Györggyel együtt az úgynevezett „nyugati marxizmus" vagy „neomarxizmus" megteremtője és tipikus képviselője (P. Anderson, A. Davidson, R. R. Morow).[86] Megjegyzendő, hogy a „fiatal Lukács" már csak aránylag volt ifjú (Lukács 1924-ben 39 éves), és saját eszmei fejlődésének áttekintésekor ekkor még nem tekinti magát teljesen marxistának. Szerinte majd csak 1929-ben és 1930-ban[87] válik azzá. Mindenesetre a szubjektív önértékelés nem perdöntő, mert nem vitás, hogy 1924-ben Lukács saját véleménye ellenére is „marxistább" volt, mint amennyire marxista lehetett Sztálin élete végéig minden melldöngetése ellenére, és ezen az sem segített, hogy hívei „a negyedik klasszikusként" magasztalták.

Ivo Petrinović bizarabbul fogalmaz, amikor forrásmunkákra is hivatkozva kifejti: „... A francia folyóirat, a Nouvelle Observateur néhány évvel ezelőtt Gramsci műveinek franciaországi megjelenését azzal fogadta, hogy „Nyugat Leninének" nevezte. Véleményem, hogy ez találóan jellemzi életművét, de hozzáfűzném, hogy Gramsci nagysága, mint Leniné is, abban van, hogy egy adott társadalmi helyzet konkrét történelmi elemzését nyújtotta. Mint ahogy Lenin Marx Tőkéjének meséjét orosz elmével mesélte el, ahogyan képletesen Umberto Cerroni modja, úgy Gramsci is Marx és Lenin életművét egy fejlett társadalom konkrét, új körülményei között tárgyalta, és innen ered időszerűsége."[88]

Dióhéjban jellemezve Gramsci életművét elmondhatjuk, hogy elsősorban a Lenin (lényegében az alapvonalaiban már Marx) által kidolgozott társadalmi forradalom elméletét bővítette és mélyítette el, szem előtt tartva saját országa, egy aránylag fejlett dél-európai állam demokratikus hagyományait és kulturális örökségét. Fejtegetéseiben a lényeg a proletariátus hegemóniája, ami Lenin szerint is azonos a proletariátus diktatúrájával, de nem jelenti feltétlenül a diktatórikus kényszereszközök korlát-

lan alkalmazását, hanem az olaszországi körülményekhez alkalmazott lehetséges megoldásokat. Gramsci ebben is Lenin követője volt — távol állt a leninizmus sztálinista ábrázolásától; többek között azzal a tudománytalan dogmával is szemben állt, amely alapján a Tájékoztató Iroda idején Tito Jugoszláviáját vádolta, hogy eltér a szocializmus építésében az egyetlen helyes, szovjet úttól. Ennek alátámasztására idézünk Lenin 1922. november 25-ei felszólalásából a III. Kommunista Internacionálé IV. kongresszusán:

„... Az a benyomásom, hogy ezzel a határozattal nagy hibát követtünk el, mert magunk vágtuk el a további siker útját. Mint már mondottam, a határozatot nagyszerűen kidolgoztuk, aláírom, mind az 50 vagy még több pontot. De nem értettük meg azt, hogyan kell átadni a külföldieknek a mi orosz tapasztalatainkat. ... A határozat túlságosan orosz: az oroszországi tapasztalatokat tükrözi, ezért a külföldiek számára teljesen érthetetlen, a külföldiek pedig nem érhetik be azzal, hogy a falra akasszák, mint valami szentképet és imádkozzanak előtte. Ezzel semmit sem lehet elérni. Külföldi elvtársainknak át kell venniök az orosz tapasztalatok egy részét. Hogy miképpen fog ez végbemenni, azt én nem tudom."[89]

Gramsci az olaszországi körülményeket szemmel tartva sokat és elmélyülten foglalkozik az értelmiséggel, a munkásosztály helyzetével és eszmei áramlataival, az osztályszövetség stratégiájával, az ország kulturális hagyatékával, kulturális fejlődésével és etikai kérdésekkel. Elmélyül Niccolo Machiavelli (1462—1527) jogi-politikai műveiben, tanulmányozza fő művét, *A fejedelmet* (1513), amelyet a szokványostól merőben más módon értékel. Lehántolja a műről a kor és a szerző politikai keret-kényszerűségeit, és kimutatja tartós, az utókor számára jelentős mondanivalóját, valamint azokat a tételeket, amelyeknek közvetlenül van mondanivalójuk korunk embere számára, de *legalábbis* továbbgondolásra késztetnek.

Börtönévei alatt Gramsci elmélyed a nagy szellemi befolyást gyakorló Benedetto Croce műveinek elemzésében, akit Mussolini fasiszta rendszere igyekezett kisajátítani, de a második világháború végén és az utána következő években, amikor Croce közéleti és politikai szerepet is vállalt, kimutatta, hogy alapvető polgári álláspontján megmaradva határozottan antifasiszta beállítottságú volt Olaszország sötét éveiben is. Ebben az esetben Gramsci hasonlóan járt el mint Marx Hegellel. Rámutatott Croce mondanivalójának lényegére és értékeire, és mint sallangot lehántolta róla az idealista-polgári burkot.

Gramsci jelentősége és időszerűsége a marxizmus, mint a világot átfogó eszmeáramlata számára abban van, hogy lényegében párhuzamosan Leninnel egy Oroszországtól eltérő területen, egy fejlett ország társadalmi talaján és szellemiségében, hazai jelleggel fejleszti tovább a marxizmust.

3.2. Lukács György

Lenin tevékenységének utolsó évtizedében Nyugat-Európában jelentkezik a XX. század marxista filozófiájának két kimagasló egyénisége: Lu-

kács György (1885—1971) és Ernst Bloch (1885—1977), akiknek tevékenysége végigvonul Sztálin és csoportja pragmatikus-dogmatikus revíziós korszakán, sőt azon túl is. Több mint három évtizeden át ez a csoport sok marxista elméleti hozzáállására és gyakorlati magatartására gyakorolt döntő befolyást. A sztálinista csoport és szervezet erősödése idején az előbbi két teoretikushoz csakhamar csatlakozik Henri Lefebvre (1905—) is. Mindhármuk tevékenysége jóval túlhaladja a marxizmust revideáló sztálinista korszakot.

Az említett hármast különböző módon lehet értékelni. Mindenesetre a marxista filozófia olyan három személyiségéről van szó, akiket egyesek a Lenin személyével jelölt korszak utáni három legnagyobb marxista filozófusnak tartanak. Mások szerint viszont csak a kor filozófiájának jellegzetes egyéniségei. Hármuk munkásságát — nemcsak a filozófia terén fejtettek ki alkotó tevékenységet — lehetetlen megkerülni a marxista filozófiai irányzatok kialakulásának elemzésekor. (Hármast azért emlegetünk, mert Antonio Gramsci alkotásai csak a második világháború után, az 50-es években jelentek meg és éreztették hatásukat.)

A századforduló idején a marxizmus valódi értékeinek felszínre juttatásában, a forradalmi köztudatba való rögzítésében és továbbfejlesztésében V. I. Leninnek és munkatársai többségének elévülhetetlen szerep jutott. Ugyanez az erőfeszítés és törekvés jelen volt Nyugat-Európában is, ami jórészt éppen az októberi forradalom hatására jutott kifejezésre. Nyugat- és Közép-Európában Leninnel és elvbarátaival egyidejűleg olyan nagy egyéniségek jelentkeztek, akik noha éveikre nézve még fiatalok, de képesek voltak birokra kelni azzal a földszinti marxizmussal, amelyet az akkori marxista munkáspártok Nyugat- és Közép-Európában eszmeileg képviseltek. Nemcsak a II. Internacionálé megújított, reformista munkáspártjainak ellaposított marxizmusáról volt szó, meg a múltnak az újonnan megalakított III. Kommunista Internacionálé munkáspártjain belül is kifejezésre jutó opportunista csökevényeiről, hanem arról, hogy a kommunista pártokban Lenin életművét, mint számukra újszerű szemléletet, szektásan és dogmatikusan, lényegében nem európai módon fogták fel,[90] amitől maga Lenin is óva intette nyugat-európai követőit.

A marxistáink idősebb nemzedékéhez tartozó Bogdan Šešić (1909—) A marxista filozófia fejlődése és időszerű kérdései című könyvének IV. fejezetét, amelyben a jelenkori marxista filozófia főbb irányzatait tárgyalja, azzal kezdi, hogy megindokolja, miért tárgyalja csak Lukács, Lefebvre és Bloch alapvető tanítását: „Először azért, mert ők hárman a legjelentősebbek, másodszor pedig, mert a marxizmus összes változatai e három gondolkodó tanításaiból származtathatók."[91]

Lukács György saját bevallása és a szakirodalom nagyobb részének felmérése alapján Hegel tanításának közvetítésével vált fokozatosan marxistává. A döntő tényező ez irányú eszmei fejlődésében a gyakorlat, a politikai indíték volt: az imperialista első világháború elítélése (ebben valószínűleg Szabó Ervin hatása volt a legerőteljesebb), és elhatározása, hogy csatlakozik a néhány nappal előbb megalakult Magyarországi Kommunis-

ták Pártjához. Ebből kifolyólag vett részt neves értelmiségiként a Magyar Tanácsköztársaság létrehozásában és a fennmaradásáért vívott küzdelemben. Lukács 1919-ben már 34 éves, bár még néhány évig eszmei fejlődését tekintve a szakirodalom „ifjú Lukácsként" emlegeti, ő maga az 1930 körüli évekre teszi átgondolt marxistává való fejlődését. B. Šešić hívja fel a figyelmet arra, hogy a magukat neomarxistáknak nevezők nézeteik gyökereit az „ifjú Lukács" tanításából származtatják, figyelmen kívül hagyva a teljes életművét.

A Lukács jelentőségéről és tényleges értékeiről szóló tanulmányokat folyamatosan jelentették meg a szocialista Jugoszláviában, és ezek szervesen beépültek az ország szellemi életébe. Noha a Lukács-fordítások megjelentetése nálunk nem függött a személyiségéhez fűződő pillanatnyi, napi politikai konjunktúrától, ez még nem jelentette azt, hogy az ilyen hatás teljesen ki volt zárva. Egyes társadalomtudósok igyekeztek Lukács életművét a maguk értelmezésében, saját felfogásuk igazolására kisajátítani. De ezek csak törekvések maradtak, végeredményben nem valósulhattak meg.

A szocializmus különböző adottságok ellenére világfolyamat, de ezek ellentmondásossága miatt nagyszámú kérdést a marxistáknak még csak a jövőben kell megválaszolniuk. Ezért a marxizmus értelmezésében ezt nem kerülheti el Lukács György (de számos más jelentős marxista, köztük H. Lefebvre és E. Bloch) életművének megítélése sem. Sokféle ítélet jelentkezik — szükségszerűen —, amelyek helyes vagy hamis volta csak fokozatosan, az idők folyamán az új felismerések és események megvilágításában derülhet ki.

Másrészt Lukács György gondolatvilága igen szerteágazó, életműve igen dinamikus. Bátran birokra kel kora nyílt kérdéseinek megoldása érdekében, azokat nemegyszer nem képes véglegesen vagy hibátlanul megválaszolni az adott időszakban, csak eszmei fejlődése során jut kielégítő megoldáshoz, meghaladva így korábbi nézetét. Ezért Lukács György életműve nem kevés ellentmondást tartalmaz, ami lehetőséget ad különböző mesterkélt, kellő megalapozottságot nélkülöző ítéletek számára, amennyiben több mint félévszázados alkotó munkájának egy-egy kiragadott szakaszát hangsúlyozzák ki általános és kizárólagos érvénnyel.

Figyelembe véve Lukács György széles körű érdeklődését és alkotói tevékenységének sokoldalúságát — irodalomkritika és irodalomtörténet a német, a magyar és az orosz nyelvterületről, esztétikai és művészetelméleti kérdések, a forradalmi társadalmi gyakorlat elméleti megalapozása és előirányzása, a filozófia szűkebb értelemben vett egyes ágazatainak, mint a Marx előtti filozófiatörténet, az ismeretelmélet, az ontológia és a dialektika Hegel, Marx és Lenin alkotásaiban — ezek bármennyire is kapcsolódnak egymáshoz, Lukács mégis a filozófiában alkotott legjelentősebbet. Ezért filozófiai alkotásaival történik ma is — így volt ez a múltban is — a legtöbb manipuláció. Nem egy ízben igyekeztek a polgári beállítottságú szerzők maguknak (és reakciós társadalmi törekvéseiknek) kisajátítani életművét. Természetesen vannak olyanok is, akik lényegében sztálinista irányzatokból eredő dogmatikus nézeteik alapján igyekeznek tagadni Lukács

életművének értékét, vagy legalábbis bagatellizálni jelentőségét a marxista gondolkodás fejlődésének szempontjából.

Hasonlóan mint Marx és Lenin hatalmas, korszakot jelölő életműve esetében, néha még pusztán az átfogó ismeretek hiánya miatt is valójában Lukáccsal hadakoznak Lukács ellen. Az ilyen szerzők nem hajlandók tudomásul venni, hogy Lukács idősebb korában éppúgy, mint fiatalabb éveiben kritikailag viszonyult saját munkásságához és állásfoglalásaihoz, és számos esetben elmélyültebb és megalapozottabb nézeteivel meghaladta előbbi álláspontjait. Előbbi nézeteinek meghaladása a legritkábban történt külső hatalmi nyomásra — bár küzdelmes életútján erre is volt példa. Ilyen folyamatra elsősorban a belső kényszer és meggyőződés folytán került sor az állandó kutatási vágy és a marxista kritikának saját korábbi álláspontjaira való bátor alkalmazása következtében.

Például, aki Lukács viszonyulását Lenin életművéhez kizárólag az 1924-ben, a nagy forradalmár halálának évében írt tanulmánya alapján ítéli meg, és nem vesz tudomást arról, hogy élete során még négy külön tanulmányt írt,[92] Leninről, valamint az ifjú Marx filozófiai fejlődéséről írt tanulmányában is részletesen tárgyalja Lenin helyét és jelentőségét a marxizmus fejlődésében,[93] az valójában manipulál Lukács György egy meghatározott időszakban elért és kifejtett kutatási eredményeivel. Hasonló helyzetben vannak, akik a Történelem és osztálytudat 1922-vel lezárult tanulmánykötetét tartják Lukács alapvető művének, figyelmen kívül hagyva szintén jelentős későbbi alkotásait, és nem véve figyelembe az 1967 márciusában írt külön megjegyzéseit az 1923-ban megjelent kötetre.[94] Ezzel valójában A társadalmi lét ontológiájáról[95] című háromkötetes befejezetlen műve ellen küzdenek, mint ahogyan ezt tanítványainak egy csoportja tette, akiket „budapesti iskola"-ként is emlegetnek. Ellenvetéseikkel végleg eltávolodtak volt tanítómesterüktől, és nem voltak hajlandók elfogadni a Lukács további fejlődése és kutatásai révén meghódított magaslatokat. Hangsúlyozottan egy külön fejlődési úton haladtak (ez az eszmecsere széles nyilvánosságot kapott, közölte a Magyar Filozófiai Szemle[96] és a világ több országában folyóiratban vagy külön kiadású füzetben is megjelent).

A már megnevezett filozófiai művei mellett az életműhöz tartoznak a következők: Utam Marxhoz, válogatott filozófiai tanulmányok I. és II. kötet; A fiatal Hegel, a dialektika és az ökonómia összefüggéseiről; Az ész trónfosztása, az irracionalista filozófia kritikája; Az esztétikum sajátosságai. Ezenkívül könyvalakban is megjelentek filozófiai tanulmánygyűjteményei.[97]

Kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy Lukács György mélyen átérezte korunk világtörténelmi ellentmondásait és nyílt kérdéseit. Ez a felismerés késztette mint marxistát a társadalmi gyakorlati cselekvésre és szellemi képességei alapján az elméleti kutatásra. Maradandó a tőkés világ és gondolkodás mai és múltbeli megnyilatkozásainak lukácsi bírálata. De korszakot jelöl a marxizmus fejlődésében a szocializmus építése során felmerülő kérdések felvetése, szabatos megfogalmazása és a megválaszolá-

sukhoz nyújtott hozzájárulása is. Válasza nem lehetett minden esetben végleges, még kevésbé kimerítő, de hozzájárulása az igazi válasz megtalálásához nem vitatható el.

Mindenesetre Lukács György dialektikája, az elmélet és gyakorlat egységének általa való újbóli megerősítése a marxizmus fejlődésének kimagasló teljesítménye marad századunkban. Mindezt Lukács egy olyan időszakban valósította meg, amikor a sztálinista típusú pragmatikus dogmatista revízió gáncsolta a marxizmus fejlődését, és valójában gyöngítette átütő erejét.

— Lukács dialektikája — különösen a totalitás elvének érvényesítésével — az oksági kapcsolatok feltárásának fontosságát bizonyította. Lényegesek azok a kutatásai is, amelyek a szubjektív tényezőknek — az egyén és osztály társadalmi tudatának — alkotó tényezőként való funkcionálásának határait állapítja meg. Lukács a befejezetlenül maradt Ontológiájával[98] véglegesen bizonyította a marxista ontológia létjogosultságát, azt, hogy a metafizikától eltérően, az ontológia kérdéseiben a marxista filozófiának igenis sok mondanivalója van.

Lukács György egyes álláspontjai vitathatók, sőt egyenesen vitára és újravizsgálásra késztetnek, hiszen Lukács maga is kíméletlen kritikussággal vizsgálta felül előbbi nézeteit és kutatási eredményeit, nemegyszer érvekkel és új felismerésekkel támasztva alá meghaladásukat.

Hermann István a Lukácsról írt első, magyar nyelven megjelent monográfia szerzője könyve záró fejezetében a következőket emeli ki: „... Lukács önkritikus beállítottsága, belső korrekcióra való hajlama nem külső kényszernek, hanem a gondolkodási szükségszerűségnek eredménye volt. ... Lukács módszertani hagyatéka a kritikai attitűd. ... *Lukács nem győzte ismételni azt a lenini gondolatot, mely szerint nincsenek kiúttalan helyzetek.* Legalábbis nagy osztályok és nagy gondolkodók számára. Lukács nagysága abban volt, hogy mindig kereste a kiutat, noha azok néha zsákutcának bizonyultak ... Lukács életművében, az egyszer zsákutcának bizonyult gondolatot egy új és más vonatkozásban fel tudta használni valódi utak kiépítéséhez."[99]

3.3. Ernst Bloch

Ernst Bloch (1885—1977) egyidős Lukács Györggyel (hat évvel élte túl). Évtizedeken át nem éreztek rokonszenvet egymás iránt. Csak a második világháború után változik meg egymás közti viszonyuk, amiről Lukács 1971 elején súlyos betegen Megélt gondolkodás című írásában így vall: „Így — nem véletlenül — ilyen az esszékorszak lezárulása. Ebben persze E. Blochnak igen fontos a szerepe. Ellentmondás: döntő — és még nincs konkretizálható befolyása. Találkozás Budapesten. Az első beszélgetés sikertelenségének korrigálása. Jó kapcsolat. Élmény: Bloch személyisége révén igazolódott egy klasszikus (és nem mai, epigonszerű, egyetemi) stílusú filozófia, és ily módon előttem is nyitva áll ez, mint életút.

Egyúttal azonban: végső tartalom és felépítés minden befolyásoló hatás nélkül. Ezt találkozásunk után néhány évvel maga Bloch is megerősíti." (Spuren, 246. o.)[100] Ezért alantas manipuláció egymással szembehelyezni Lukácsot és Blochot (ezt megteszik nálunk is), még ha gondolatmenetük és filozófiájuk sok vonatkozásban eltérő is.

Bloch életútja még hányatottabb mint Lukácsé. A fasizmus elől a lipcsei egyetemi tanár a Nyugat államaiban keresett menedéket (Svájc, Franciaország és az Észak-Amerikai Egyesült Államok), ahonnan Brechttel együtt Kelet-Németországba tér vissza, miután a háború alatt kinyilvánította baloldali antifasiszta állásfoglalását. Második emigrációja 1961-ben kezdődik, miután 1959-ben egy országra szóló filozófiai értekezleten a marxizmust revideálóvá nyilvánítják Bloch filozófiáját és a beszámolót könyvalakban is megjelentetik. Így az idős, kelet-berlini egyetemi tanár Bübingenben (Német Szövetségi Köztársaság) folytatja tudományos munkáját, de nem vesz részt a napi politikai hajszában az NDK vagy más etatista szocialista ország ellen.

Ifjú korában E. Bloch érdeklődése igen szerteágazó volt, akárcsak Lukácsé. Érdekelte a filozófia, irodalom, zene, a természettudományok, közülük külön a fizika. Nézeteire különösen G. Simmel és M. Weber szociálfilozófiája és szociológiája hatott, valamint Heidelbergben tanító vagy tanuló kortársai (M. Weber, Husserl, Jaspers, Lukács, Th. Mann). Első jelentős műve az első világháború alatt írt Az utópia szelleme[101] (megjelent 1918-ban) és a nálunk fordításban meg nem jelent: Thomas Münzer mint a forradalom teológusa (1921).

Bloch akkori viszonyulása Hegelhez elutasító volt. Gajo Petrović abban a bevezető tanulmányában, amelyet Bloch könyvéhez 1975-ben írt tíz pontban sűríti össze az ifjú Bloch azon megállapításait, amelyek miatt elveti Hegel filozófiáját. A könyv először 1951-ben jelent meg Szubjektum-objektum címmel, és benne már véleménye változott: elfogadja Hegel filozófiáját. Hogy érzékeltessük Bloch Hegelt elvető álláspontját 1918-ból, röviden idézünk Gajo Petrović tanulmányából: „Először, Hegel filozófiája nemcsak azért rossz, mert nem hajlandó fáradozni a mostani rossz világ megváltoztatásán, hanem — hogy elhárítsa magától a felelősséget és kötelességet — arra is képes, hogy a rossz világot jónak nyilvánítsa. Bloch szavaival élve: »Akinek jó, annak könnyű jónak lenni. Hegel is így jár el, de téves helyen, mert nem nevezi meg azt, ami nem jó, hanem mindent jónak nyilvánít azért, hogy neki egymagában ne kelljen jónak lennie. — Így megszűnik minden szenvedés és igyekezet, minden emberi lét. Ez abban nyilvánul meg, hogy Hegel nem hajlott semmilyen követelés hangoztatására . . .« — . . . Hatodszorra: Hegelnél nemcsak az Én és az Isten megalázott, hanem a nép is, mert Hegel a történelmi haladást csak annyiban engedi meg, amennyiben a népek befogadják tudatukba a Szent Lelket, amely már befejezett és létező nélkülük is . . ."[102]

Sokkal később, második emigrációja előtt A remény elvéért (megjelent: I. kötet 1954-ben, II. kötet 1955-ben) 1955-ben megkapta az NDK Állam-díját, két évvel később pedig mint revizionistát misztikus és idealista

gondolkodót ítélik el, így a III. kötet már Majna-Frankfurtban jelenik meg 1959-ben.

Bloch munkássága szempontjából alapvető az emberi lét ontológiai vizsgálata és antropocentrizmusa. Gondolatmenete kétségtelenül Marx emberfelfogásából indul ki, de vitatható, hogy Bloch mennyire képviseli a marxizmus elmélyítését és gazdagítását. Amennyiben túl jut Marx felfogásán, akkor ez már Bloch részéről eltávolodást jelentene magától a marxizmustól?

Bloch vizsgálódásainak kiindulópontját két alapvető fogalom képezi. Az egyik a remény princípiuma (alapelve), amelyet az emberi lét elsődlegesen meghatározó elemévé nyilvánít, és különböző módon variál. Szerinte csak az a lényeges az ember és az emberi társadalom számára, ami még nem valósult meg, és a már megvalósult Bloch szerint lényegtelen. Ehhez a jövőre vonatkozó reményhez kapcsolódik Bloch egy másik alapfogalma, az utópisztikus remény, amely szerinte megkülönböztetendő az utópizmustól. Ez utóbbi irreális légvárakat jelent, míg az utópisztikus remény és elvárás az embert éltető és lényegét képező tényező. Noha Bloch elmélyült, nagy műveltségű gondolkodó, munkáinak mondanivalóját és szerkezetét tekintve, nyilvánvaló, hogy világéletében kabinettudós volt, és kevés köze volt a gyakorlati társadalomalakító tevékenységhez.

Nem vonható kétségbe Bloch életművének egyik, a jövőre vonatkozó alaptétele, amelyet Rasim Muminović Blochról szóló monográfiájában (1973) a következőképpen fogalmaz meg: „A szabad munka és a szabadidő előfeltétele a béke, amelyet a szocializmusnak kell biztosítania, ebben valósulhat csak meg az utópisztikus emberi álom és az emberek közötti barátság. A valódi munka és a szabadidő előrejelzését Bloch az európai világ történelmi hagyatékában látja, amely különböző versengésekben nyilvánult meg. Ezzel párhuzamosan felfedi az ember és a természet közötti kettősség meghaladásának lehetőségét, azáltal, hogy az emberek saját értékeiket átruházzák a tárgyakra, továbbá a szabadidő jelentőségét, amely cselekvő jellemzője lesz majd a történelem kezdetének."[103]

Bloch szerint a létezés nem más, mint a jövőben való megvalósulás révén létrejövő létezés. Ezért szerinte Marx életművében a tételes igazság mellékes, vagy utólag kieszelt dogmatikus megfogalmazás. Szerinte Marx tanítása az első konkrét útmutatás az elvont, illuzionista utópia meghaladására. A marxizmus — hirdeti Bloch — az első olyan filozófia, amely már képviseli a valóságos emberi filozófiának konkrét (megvalósítható) utópiáját. Ilyen és hasonló gondolatmenet alapján erősen megoszlanak a vélemények Blochról mint marxista filozófusról, függetlenül attól, hogy humanizmusát nem vonják kétségbe. Vannak komoly szerzők, akik a XX. század legnagyobb filozófusának tartják, ide tartoznak az elvont antropocentrikus neomarxisták. Mások meg tagadják, hogy Bloch egyáltalában marxista lenne, még ha (szerintük) valamikor az is volt. Bloch megítélése körül nyilván még sok vita lesz, de nem kétséges Bloch erőteljes hatása a filozófiára, beleértve a marxista filozófiát is.

Esetlen példa, de e sorok íróját Bloch olyan hegedűvirtuózra emlékezteti, aki képes a hegedű egyetlen húrján egy egész estét betöltő hangver-

senyt végighegedülni (ebben az esetben ez a húr a remény filozófiája és az utópia). De az egyhúros virtuóz minden elismerés mellett sem veheti fel a versenyt egy kamarazenekarral.

Blochról Predrag Vranicki a következőképp vélekedik: „Az ember problematikájának feltárása és megmunkálása még meglehetősen felszántatlan terület. Bloch életműve, minden lehetséges ellenvetés ellenére, ezen a területen egy mély barázdát szántott fel. Bloch sajátos egyéniség nem csak a marxizmus, hanem általában jelenkorunk filozófiája számára, aki lelép a megszokott filozofálás csapásairól."[104]

Gajo Petrović egész kérdéssor felvetésével készteti olvasóját Ernst Bloch megítélésére: „Vajon a remény Bloch gondolatmenetében központi vagy mellékes kérdés? Vajon a remény Bloch elmélkedésének gyenge pontja vagy erőssége? Vajon a remény gondolatának kifejtésével elmélyítette és gazdagabbá tett-e Marx tanítását, vagy pedig az idealizmus és irracionalizmus zsákutcájába taszította? Vajon ez általában véve eredeti gondolatmenet vagy a keresztény vallásból és teológiából kölcsönvett, eredetiséget nélkülöző-e?"[105]

Ezzel szemben Bogdan Šešić egészen határozott, amikor saját véleményét közli: „Általánosságban megállapítható, hogy Bloch filozófiájából hiányzik a tudományosság legcsekélyebb foka is ahhoz, hogy azt marxistaként lehessen jellemezni. Ennek a filozófiának lényeges jellemvonása az elvont humanizmus és az idealizmus. Ez világos Bloch gondolati tartalma és gondolkodásmódja alapján. E fogyatékosságok ellenére, a sajátos körülményeknek köszönve, elsősorban a szocialista társadalom kialakításának nehézségei miatt, ez a filozófia a közelmúltban és most is az egyik legerőteljesebb hatást gyakorolja a neomarxisták gondolatmenetére."[106]

Bloch termékeny alkotó volt.[107] Műveit Jugoszláviában az utóbbi évtizedekben szerbhorvát nyelvre fordítva szép számban jelentették meg,[108] filozófiájáról számos tanulmányt írtak.

3.4. Henri Lefebvre

Henri Lefebvre (1905—) a francia nyelvterület szokása szerint esszéisztikusan, olvasmányosabban fogalmazza meg mondanivalóját és kutatási eredményeit. Így kifejezési módjában szembetűnően különbözik Lukácstól és Blochtól. De Lefebvre két évtizeddel fiatalabb is kettőjüktől. Ezért a második világháború előtt csak két kötettel jelentkezik: 1937-ben A nacionalizmus a nemzet ellen és 1939-ben A dialektikus materializmus című könyvével. Ez utóbbit az első világháború utáni könyvével A hétköznapi élet bírálata (1947) cíművel egy kötetben adtuk ki szerbhorvát nyelven 1959-ben.[109] A jugoszláv kiadáshoz a szerző külön előszót is írt

Ezt követte még két művének hazai kiadása: Lenin életműveről és a marxizmus időszerű kérdéseiről, majd később nagy példányszámú zsebkönyv-kiadásban a marxizmus nyílt kérdéseiről írt könyve, amely magába foglalja az előtte már közölt és a marxizmusról szóló könyvet is.[110] Kétségtelen, hogy a hazai közönség előtt ekkortájt már kirajzolódott Lefebvre

arculata, erényeivel és fogyatékosságaival együtt. Annak ellenére, hogy elsősorban filozófus, témáit gyakran szociológiai megközelítésben tárgyalja. (Lefebvre alkotó tevékenysége kiterjed az esztétika és a műkritika területére is, de ez az alkotási terület kevésbé ismert a hazai olvasók előtt, ezeknek szintje sem éri el filozófiai-szociológiai munkáiét.) Mindenesetre Lefebvre már első nálunk megjelent könyvével, mint abban az időben rendhagyó, nem szokványos marxista mutatkozott be. Írásai lényegretörők, nyilvánvaló, hogy egyben az olvasóközönség népesebb táborához szól, de nem törekszik mindenképpen eredetiségre, még kevésbé meghökkentő fordulatokban gazdag közlésekre. Nem véletlen, hogy a második világháború után, mint a sztálinista gondolkodási keretekbe beilleszthetetlen társadalomtudóst és szerzőt, a Francia Kommunista Párt — amely abban az időben nyilvánvalóan dogmatikus elképzeléseket vallott — kizárta soraiból.

Lefebvre gyöngéje az, hogy noha nem hirdeti meg tolakodóan, de számára a marxizmus elsősorban az elidegenedés elmélete és útmutatás „a totális ember" megvalósítására az elidegenedés meghaladása révén. Ezt nem elvont kategóriákban közli, hanem például azáltal, hogy „a hétköznapok dialektikáját" elemezve meggyőzően rámutat az ember elsorvasztásának különféle formáira és az „ember elveszejtésére" a jelenkori kapitalista társadalmában és általában az ipari társadalomban, amelyben az áru jellegű termelés túlsúlyban van. Bogdan Šešić ehhez még hozzáfűzi, hogy Lefebvre elfogadja azt az aforizmát, amelyet Lucien Goldmann (1913—) fogalmazott meg, miszerint „a marxizmus puszta ideológia" esetleg még ezen is túlmenően: eschatológiai hiedelemre vezethető vissza. Akármenynyire vitatja Jean Paul Sartre (1905—1980) alapvető nézeteit, a franciaországi helyzet alapján nem zárkózik el attól a megfogalmazástól, amely szerint „a marxizmus unalmasan, unalomtól és unalomban fog elhalni".[111]

Azon felül, hogy Lefebvre számára a marxizmus központi kérdése az elidegenülés, kritikai hozzáállása a jelenkor valóságához abban is megnyilvánul, hogy feltárja egyes eszmék és formák fetisizálását és szembehelyezését a burzsoá társadalom adott realitásaival, mint például: a racionalizmust az értelemmel, a nacionalizmust a nemzettel és az individualizmust az egyénnel szemben[112] — figyelmeztet Danko Grlić.

Lefebvre számára a társadalmi fejlődés célja „a totális ember" megvalósulása, amely csakis egyidejűleg mint természeti és társadalmi lény valósulhat meg a kizsákmányolás nélküli és a merev munkamegosztás következményeit kiküszöbölő kommunista társadalomban.

Lefebvre nem mindig cinikus a marxizmus szerepe és elhivatottsága dolgában. Sőt, ellenkezőleg! Ezért A marxizmus időszerű kérdései című könyvében (első francia kiadás 1958) az alábbi következtetésre jut: „Elöljáróban már rámutattunk, hogy a marxizmus egészében kétségessé válna, amennyiben nehézségei és problémái kisiklanának saját elemzési módja alól. Igyekeztünk bizonyítani az ellenkezőjét. Különösen azt, hogy a tárgyilagosság komoly válságát, amely a marxista gondolkozásban jelentkezett, s objektív okai voltak, marxista elemzés alá kell venni . . . . . Mindmáig

nincs tehát szükség arra, hogy elfogadjuk a végletet jelentő hipotézist: hogy kételkedjünk magában a gondolati rendszerben."[113]

Lefebvre jelentős alkotásai közül legalább még öt jelent meg nálunk az utóbbi két évtizedben. Különösen érdemes felfigyelni A strukturalizmustól innen (első francia kiadása 1971), Az urbánus-forradalom (1970) és A gondolat világgá válik (1980) című könyvekre.[114]

4. A MARXIZMUS PRAGMATIKUS ÉS DOGMATIKUS REVÍZIÓJA

4.1. J. V. Dzs. Sztálin és követői

Joszip Viszarjonovics Dzsugasvili-Sztálin (1879—1953) mint filozófus, valóban meghökkentő fogalompárosítás, mert Sztálin nemcsak nem foglalkozott filozófiai kérdésekkel, de nem is volt hozzájuk érzéke (függetlenül attól, mit állított róla udvartartása a zengő dicshimnuszokban). Sztálin világéletében hadilábon állt a filozófia tartalmi és módszertani kérdéseivel. Így, róla mint filozófusról nemigen beszélhetünk. A filozófiai lexikonok ezt rendszerint úgy oldják meg, hogy Sztálint meg sem említik.[115]

Ezzel az eljárással azonban sajnos Sztálin és a marxista filozófia viszonya nem intézhető el, mert bár nem foglalkozott filozófiával, mégis közvetlenül vagy közvetve erős befolyást gyakorolt a marxista filozófiára azáltal, hogy revideálta a marxizmust. A 30-as évek „filozófiai frontjával" megbízott sztálini figura az 1901-ben született Mark Boriszovics Mitin volt, aki élete végén a hírhedt tájékoztatóirodás hetilapot is szerkesztette, amely egyidejűleg több nyelven jelent meg. A szilárd békéért és a népi demokráciáért címmel.

A JKSZ 1958-ban meghozott programja Sztálin és csoportjának revizionizmusát mint „a marxizmus és leninizmus tudományos tételeinek sajátos etatista-pragmatikus revízióját" jellemzi, rámutat továbbá arra, hogy „elméleti elemzéseiben Sztálin a materialista dialektika módszereitől elhajolt a szubjektivizmus és a metafizika felé", továbbá hogy az idézte elő világviszonylatban „a dogmatizmus megjelenését a kommunista mozgalomban, az álforradalmi szektásság" előretörését.[116]

[1] Sztálinnak és csoportjának befolyása eszmei téren csak fokozatosan, politikai és államhatalmi helyzetük erősödésével növekedett. A Szovjetunión kívüliek számára gyakorlatilag ma is hozzáférhetetlenek már azoknak a művei, akik a századforduló idején Leninnel együttműködtek. De még azoknak az alkotásai is alig elérhetők, akik Lenin törzsgárdáját alkották a fiatal szovjet állam első éveiben. Sztálin is oda tartozott, noha nem volt ennek a körnek fontosabb tagja. Egyes korabeli jelentős marxisták (Rubin, Szokolnyikov, M. Szelektor, A. Deborin, Pjatakov) személyi adataihoz is nehezen jut hozzá a mai olvasó. Jó részüknek, akiket Sztálin és csoportja hamis vádak alapján a politikai kirakat-pörökben fizikailag és erkölcsileg megsemmisített, teljes rehabilitása még várat magára.

Hogy képet alkothassunk milyen nagyszámú jeles marxista társadalomtudósról van szó, a legkiválóbbakat fel is soroljuk. Először is azokat, akikkel Lenin a századforduló körül működött együtt: Georgij Valentyinovics Plehanov (1856—1918), Vera Ivanovna Zaszulics (1849—1919), Jurij Oszipovics Martov (Cederbaum J. O. 1873—1923) és Pavel Oszipovics Akszelrod (1850—1928). Lenin közvetlen munkatársai az októberi forradalom napjaiban és az önálló útjára lépő fiatal szovjet állam idejében Nyikolaj Ivanovics Buharin (1888—1938) — „a párt kedvence", (Lenin halálos ágyán írta róla), Lev Davidovics Bronstein—Trockij (1879—1940), Grigorij Jefszejevics Zinovjev (1883—1936), Lev Boriszovics Rosenfeld—Kamenyev (1883—1936), Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij (1881—1938), Alekszej Ivanovics Rikov (1881—1938), David Boriszovics Rjazanov (1870—?) voltak, valamint Pjotr Ivanovics Sztucska (1865—1932), Jevgenij Boriszavlovics Pasukanisz (1890—1937), Karl Bernhardovics Radek (1885—?), Varga Jenő (1874—1964), Alexandr Petrovics Szmirnov (1877—1936).

Sztálin nézeteiről és felfogásairól meg kell jegyeznünk, hogy nem egyszerű tévedésekről van szó, hanem egy újabb keletű revízióról, amelynek káros hatása nemcsak abban volt, hogy „Sztálin ... sok elméleti felfogását megcáfolta a gyakorlat",[117] hanem hatalmas erőt is képviselt, és nagy befolyást gyakorolt, mert mögötte egy nagyerejű állam állt. A sztálini befolyást — az általa képviselt dogmatizmusnak újabb keletű forrásai is vannak — még napjainkban is érezzük. Természetesen elsősorban azoknak a társadalmi tényezőknek jelenléte a lényeges (még ha módosult formában is), amelyek annak idején lehetővé tették és életre hívták a marxizmus sztálinista revízióját.

Predrag Vranicki erről a revízióról a következőket írja: „Amennyiben valaki azon az állásponton van, hogy Sztálin filozófiai koncepcióját marxistának kell tartani — tekintettel arra a tagadhatatlan tényre, hogy Sztálin maga is meg volt erről győződve, valamint tartalmilag is sok olyasmi van műveiben, amit kitagadva megtalálhatunk Marxnál, Engelsnél és Leninnél — midjárt hangsúlyoznunk kell azt is, amit röviden már eddig is igyekeztünk kidomborítani, hogy nála alapvetően hiányzik: *a marxista gondolkodás szelleme.* Nemcsak olyan lényeges marxista elemek hiányoznak, amelyek nélkül nincs korszerű marxista elmélet, hanem a problémák felvetése és megoldása is lényegében ellenkezik a marxizmus szellemével ...[118] A szerző kifejti, hogy vonakodik Sztálin nézeteit revizionizmussal illetni, mert ez egy „annyira elnyűtt és kompromittált kifejezés", hogy helyette inkább a „marxizmus Sztálin által való kivetítésének és értelmezésének" nevezné. Amíg a puszta megnevezésről van szó, addig ez P. Vranicki problémája. A lényeg az, hogy aki a JKSZ programjának álláspontját vallja magáénak, a marxizmus sztálini pragmatikus és dogmatikus revíziójáról beszélhet és nemigen fogadhatja el a „sokféle marxizmusról" alkotott nézetet sem.

A marxizmus értelmezése szempontjából a sztálini revízió még nem vált érdektelenné, noha eredeti változatában tulajdonképpen letűnt a történelmi színtérről. Ezzel a körülménnyel két jellemző vonatkozásra hívnám fel

a figyelmet. Az elsőt Edvard Kardelj fejtette ki 1972. szeptember 18-án Mostarban, elmondott és gyakran idézett előadásában, amelyben a következőket állapítja meg: „Amikor azt mondom, hogy »sztálinista-dogmatikus erők« nemcsak a kominformista ideológiára gondolok, hanem arra a másik, a mi talajunkon kifejlődött bürokratikus-technokrata ideológiára is, amelyről már korábban beszéltem."[119] A másik közelítési szempontot, amelyet szintén figyelembe kell vennünk a marxizmus sztálini revíziójával kapcsolatban, jól fejezi ki 1975-ben megjelent könyvében a francia marxista, Jean Elleinstein: „A szocializmus létezik. Ellentétben azzal, amit Roger Garaudy mond, az SZSZKSZ nem fordít hátat a szocializmusnak. Megteremtette saját típusú szocializmusát, amely beilleszkedik egy adott, területileg és időben meghatározott keretbe, amely nem azonos a miénkkel. A sztálini jelenség egy olyan történelmi terepen keletkezett, fejlődött ki és fakult el, amely kimondottan különbözik a mi francia körülményeinktől."[120]

Sztálin marxizmusról vallott nézetét leginkább az 1938-ban jóváhagyott A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának története (rövid tanfolyam) című, tankönyvnek használt kötet IV. fejezete 2. pontjában foglalja össze A dialektikus és történelmi materializmusról[121] címmel. Ez a szöveg volt éveken át a sztálinista bölcsek köve.

Ez az írás, amelyet némi jóakarattal Sztálin népszerűsítő szövegének könyvelhetünk el, elméletileg két lényeges dőreséget tartalmaz.

„A marxizmus dialektikus módszerét" Sztálin négy „alapvonással"[122] „a marxizmus filozófiai materializmusát" pedig három további „alapvonással" jellemzi.[123] Ez a „pontokba szedés" annyira leegyszerűsíti és megmásítja az objektív és szubjektív dialektika lényegét, annyira dialektikaellenesen, egymástól elszakítva, külön-külön vázolja fel azokat, hogy vajmi kevés segítséget nyújt az olvasónak a dialektika megértéséhez.

A másik szembeötlő dőreség, hogy Sztálin a maga leegyszerűsített, szegényes jellemzésével megfogalmazza a „filozófiai materializmust", és kimondja, hogy ennek alkalmazása a társadalmi valóságra „történelmi materializmust" eredményez. Mivel a jellemzés annyira szegényes, a legkülönbözőbb példákat és eseményeket sorolhatja fel előzetes állításai illetve jellemzői bizonyítására. A jóhiszemű olvasó, ha valóban az volt, és hozzá még értesületlen is, arra a meggyőződésre juthatott, hogy a marxizmus tudomány-közelségébe jutott.

Ezért megszívlelendők Predrag Vranicki megállapításai Sztálin filozófiájáról és elméleti tevékenységéről.[124] „Sztálinnak az a törekvése, hogy az élenjáró személyiség szerepét játssza nemcsak mint államférfi, hanem mint elméleti vezéralak a marxizmus minden területén, sőt még ennél tágabb értelemben is, eléggé bizonyítja, hogy olyan személyiség volt, aki azt hitte magáról, hogy józan eszével képes mindig az abszolút igazságot birtokolni. Ez egyben kidomborítja szűk kulturális látókörét, hisz arra az álláspontra jutott, hogy képes szuverénül uralni néhány nagykiterjedésű tudományos területet.

Sztálin dicsőítői nagy erőfeszítés sok jószándékot fektettek abba,

hogy szerény terjedelmű írásairól, amelyek a dialektikus és történelmi materializmusról szólnak, valamiképpen kimutassák, hogy a marxista elmélet fejlődésének „csúcsteljesítményei", s ezzel együtt felfedjék az akkori idők szovjet szellemi életének „mélyre süllyedt korlátoltságát". Vranicki hozzáfűzi (ez Sztálin sok más természetű írására is vonatkozik), hogyha ezt a szöveget mint népszerűsítő irományt kezelték volna, méghozzá nem is a legsikerültebb kísérletként, amelynek feladata a marxista filozófia ismertetése, akkor ez az írás meg sem érdemelte volna, hogy a marxista történelem megemlítse. A tragikum abban volt, hogy sokan ezt a marxista gondolkodás legmagasabb teljesítményeként kezelték néhány évtizeden át.

A maga nem dialektikus, józan észjárású, szubjektivista, metafizikus gondolkodása alapján Sztálin, a bürokratikus társadalmi réteg vezéregyénisége, de egyben rabja is Marx—Engels—Lenin tételes tanításait is megmásította, revideálta. Sok társadalmi torzulás végrehajtásának élenjárója volt, még többnek „elméleti" megindoklója. Hosszú lenne a lajstrom mindezek felsorolására. Néhányat a fontosabbak közül azért meg kell említenünk.

Így Sztálin és a rendszer, amelynek élén állt, nem törekedett a munkásosztály diktatúrájának erősítésére. Sztálin felcserélte az osztálydiktatúrát az osztály élcsapatának diktatúrájával, ami gyakorlatilag a kommunista párt diktatúrája volt a munkásosztály nevében. De ez is csak elvben volt érvényes. Az élcsapat párt egyeduralma a társadalom felett a szovjet adottságok közepette valójában az erősen bürokratizált és hierarchizált pártvezetőségek, pontosabban a tisztségviselők teljhatalma volt. Sztálin vezetése idején — Lenin majd Buharin és más vezetők a bürokratizálódás veszélyére való figyelmeztetése ellenére — a vezető politikai elit egybeforrott az államgépezet szintén hierarchizált rétegével.

Azáltal, hogy Sztálin elvetette a proletárdiktatúra államának fokozatos elhalásáról szóló marxista tanítást, és kinyilatkoztatta a szocialista állam folyamatos erősödését, nézeteivel a hivatásos irányítók nagyszámú társadalmi rétege külön érdekeinek kifejezőjévé vált, és ideológiájuk védelmezője lett a marxizmusra való hivatkozás leple alatt.

Sztálin a proletariátus diktatúrájának meghatározásakor — amit rövid időre, a forradalom válságos szakaszában el is lehet fogadni, de semmiképpen sem lehet hosszú távra általánosítani — sajátos módon értelmezte Lenint. A diktatúra szerinte „a proletariátusnak törvény által nem korlátozott, erőszakra támaszkodó uralma", amelyet Sztálin hosszan tartó állapotnak képzelt.[125] Annak ellenére, hogy Leninre és Marxra hivatkozott, a diktatúra nála ténylegesen és főleg a társadalmi gyakorlatban a vezetőknek a dolgozók felett gyakorolt, tekintélyuralomra alapozott irányítását jelentette a törvények figyelembe vétele nélkül. Ez nem akadályozta Sztálint különösen hatalomra kerülésének első éveiben, hogy Lenint a maga módján magyarázgatva és rá hivatkozva hosszasan variálja — szóban és írásban — a proletariátus diktatúráját, az élcsapat párt diktatúráját, a vezető személyiségek diktatúráját, az osztályszövetséget és a proletariátus

diktatúráját, a proletariátus megnyilvánulási formáit stb. A valóságban a „tekintélyes vezetők" élén Sztálin és udvartartása állt, a dolgozók, a munkásosztály volt a vezetést igénylő „tömeg". Így azután a szocialista törvényszerűségről szóló sztálini eszmefuttatások merő kétszínűséggé süllyedtek.

Sztálin még hatalmának megszilárdítása elején egy megalapozatlan megállapítással állt elő. Nevezetesen kinyilatkoztatta, hogy a szocializmus erősödésével növekszik a már legyőzött osztályellenség ellenállása, és ezáltal a szocializmus erősödésével párhuzamosan éleződik az osztályharc. Gyakorlatilag ez az államhatalmi erőszakszervek lakosság feletti hatalmi nyomásának növelését és a szocialista humanizmus elvének további háttérbe szorítását jelentette.

Bogdan Šešić 1980-ban ezzel kapcsolatban teljesen jogosan állapítja meg többek között a következőket: „A proletariátus diktatúrájának sztálini értelmezése a proletár demokratizmus és a bürokratizmus visszaszorítása nélkül — először is nagyon egyoldalú és leegyszerűsített; másodszor, ellentmond Lenin „proletár demokratizmusról" szóló elméletének, harmadszor, elméleti alapul szolgált, a szocializmus kezdeti építése közepette jelentkező minden eltorzulás indoklására (ide számítva a vezetők törvényszegéseit és hibáit) — végső vonatkozásban pedig az államnak és szerveinek a társadalom és a munkásosztály fölötti erőként való kialakításához."[126]

4.2. *A sztálinista revízió társadalmi gyökerei*

Sztálin nézetei nem pusztán csak egy felelős tisztségviselő hibás gondolkodásmódjának és az adott társadalmi körülmények téves értékelésének szüleményei, noha tagadhatatlan Sztálin személyes felelőssége és személyes tulajdonságainak szerepe is, de nem ezek voltak a leglényegesebbek.

A JKSZ 1958-ban meghozott programja többek között a szocializmus megmaradásának és építésének tárgyi nehézségeiről a Szovjetunióban az első világháború végén és az azt követő években, valamint részben Sztálin személyes felelősségéről a következőket írja:

„A termelőerők nagyon fejletlenek voltak, ezenkívül a háborúk is elpusztították őket. Ennek a nagy országnak jelentős részében súlyos általános elmaradottság uralkodott. Az októberi szocialista forradalom győzelme ellen s később a Szovjetunió, mint az első szocialista állam ellen irányították erőfeszítéseiket az egész világ egyesült reakciós imperialista körei. Azon a gyenge alapon, amelyet a szocializmus a volt cári Oroszországtól örökölt, nem fejlődhettek tovább a szocialista társadalmi viszonyok. Kényszerítő szükség volt, hogy meggyorsítsák az új társadalom anyagi alapjának építését, mindenekelőtt a nagyiparnak, a gyáripar továbbfejlődési alapjának építését . . .

Az államgépezetben való hatalomösszpontosulást azonban az állampolitikai rendszer fejlődésében jelentkező bürokratikus-etatista irányzatok, hibák és torzulások követték, ezekkel együtt a kapitalizmusból a szocializ-

musba vezető átmeneti időszakot sok ellentmondás jellemezte. Ez a gyakorlat végeredményben nemcsak az államhatalom, hanem mindinkább egy ember uralmának megerősödéséhez is vezetett...

...De Sztálin objektív és szubjektív okokból nem szegült szembe a bürokratikus-etatista irányzatokkal, amelyek a hatalomnak az államgépezet kezében való nagyfokú összpontosulásából, a párt- és az államgépezet összenövésből, az egyoldalúan kifejezésre jutó központosításból fakadtak. Ellenkezőleg, ő maga lett ezeknek a törekvéseknek politikai és eszmei hordozója."[127]

A marxizmusnak a Sztálin és csoportja által véghezvitt revízióját lehetővé tevő tényezőket Šešić A marxista filozófia fejlődése és a jelenkori problémái című könyvében (első kiadás: 1974) a következő hat tényezőbe sűríti: 1) Az ország általános elmaradottsága, a termelőerők pusztulása; 2) a kulák-paraszt és burzsoá ellenzék az országon belül; 3) az SZK (b) P—ban és a magában a KB-ben a csoportok és a frakciók súlyos ellentéte (jobboldali és baloldali elhajlók: Trockij, Buharin és mások az egyik, Sztálin és csoportja a másik oldalon); 4) a fiatal szovjet köztársaságot bekerítette a külföldi tőke, az országban nehéz feltételek között volt születőben a szocializmus; 5) valóságosan fennállt a veszély, hogy a párt széthullik, és az országban újra visszaállítják a kapitalizmust; 6) végül az is történelmi tény volt, hogy Oroszország nem rendelkezett demokratikus politikai hagyományokkal, az ország addig a legkegyetlenebb, cári önkényuralmi rendszer országa volt.[128]

Az olasz Giuseppe Boffa kétkötetes tanulmányában Lenin úgynevezett politikai végrendeletével (halálos ágyán a kongresszusnak írt üzeneteiről van szó) és a jegyzetek társadalmi előzményeivel foglalkozva hivatkozik Gramsci 1931-ben papírra vetett fejtegetéseire, amelyeket Mussolini börtönében Machiavelli kapcsán a „cezarizmusról" írt. Ezt a társadalmi állapotot Marx a maga idején állami bürokratizmusként jellemezte, elemezte a társadalmi erőviszonyokat a Napkirály uralmi rendszere idején, a bonapartizmus lényegét és Bismarck uralmi rendszerét. Ezeket az ismereteket igyekszik Boffa alkalmazni a Szovjetunió társadalmi helyzetére fennállásának első éveiben. Szerinte a húszas évek elején egyensúlyviszony létesült a két számottevő társadalmi osztály — a munkásság és parasztság — között, amelyek osztályszövetségesek voltak a forradalom és a polgárháború időszakában. Mivel 1918-ban és 1920-ban szerinte egymással ellentétbe kerültek, a „cezarizmus állapotára" jellemző helyzet következett be. Így, a Kommunista Párt — a proletár párt — a NEP engedményei után, osztályalapjaiban meggyengülve közvetlen módon szembesült a hatalmas paraszti Oroszországgal.[129] Az ilyen társadalmi nehézségek és Lenin végzetes betegsége közepette Sztálin és Trockij, „a jelenlegi KB két tekintélyes vezető egyénisége" (Lenin fogalmazása), csoportja a központi bizottságon belüli szakadás bekövetkezésével fenyegetett.[130]

Kétségtelen, hogy Sztálin Lenin halála után többé-kevésbé az örökébe lépett. Az igazság viszont az, hogy Lenin és Sztálin kapcsolatai eszmei és

gyakorlati téren egyaránt már 1920-ban meglehetősen lazák voltak, együttműködésükön mindinkább a szakadás jelei mutatkoztak, kezdve a szövetségi állam alkotmányának megszövegezésétől és a kaukázusi tevékenységtől sok más problémáig. Ezért nem légből kapott az a fejezetcím, amelyet Louis Fischer adott Leninről szóló könyve egyik fejezetének: „Sztálin Lenin ellen".[131]

Lenin tett egy utolsó erőfeszítést, hogy Sztálin teljhatalomra törését megakadályozza a pártkongresszushoz intézett levelében. A második, 1922. december 24-i jegyzetben többek között leszögezi: „Amikor Sztálin elvtárs főtitkár lett, korlátlan hatalomra tett szert, én viszont nem vagyok meggyőződve, hogy képes lesz minden esetben ezt a hatalmat megfelelően alkalmazni."[132] Ennek ellenére Sztálin még Lenin betegsége alatt, de később 1924 és 1925-ben Lenin halála után is, a pártszervezetbe való „lenin beiratkozás" idején számos lépést tett a nagy nyilvánosság felé, hogy bizonyítsa: ő volt Lenin leghűbb tanítványa.[133]

(A befejező rész a következő számban)

Jegyzetek

76 Antonio Labriola: Tanulmányok a történelmi materializmusról. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.

77 Szabó Tibor: Előszó, in: Antonio Gramsci: Politikai írások (1916—1926). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985., 8. o.

78 Betlen János: Utószó, in: Antonio Gramsci: Az új fejedelem. Jegyzetek Machiavellihez. Magyar Helikon, Budapest, 1977., 439. o.

79 Djansiro Ferata: Antonio Gramši: Izdavačko preduzeće „Rad", Beograd, 1969., 215. o.

80 Jože i Marija Vilfan: Predgovor. in: Antonio Gramši: Izabrana dela, Kultura, Beograd, 1979., 15. o.

81 Dobrosav Bjeletić: Filozofija istorije i politike u delu Antonija Gramšija. in: Antonio Gramši. Filozofija istorije i politike, Izbor iz dela Pisma iz zatvora, Slovo Ljubve, Beograd, 1980., 18—19. o.

82 Szabó Tibor: i. m. 7. o.

83 Vanja Kraljević: Antonio Gramši, Život i delo, Slovo Ljubve, Beograd, 1980., 5. o.

84 Vanja Kraljević: i. m. 337—338. o.

85 Palmiro Toljati: Gramši mislilac i čovek akcije (Govor održan na Univerzitetu u Torinu, 23. aprila 1949. godine) in: Antonio Gramši: Problemi revolucije, Intelektualci i revolucija, BIGZ, Beograd, 1973., 24—25. o.

86 Szabó Tibor: i. m. 8—9. o.

87 Lukács György: Történelem és osztálytudat — Marxista fejlődésem 1918—1930. Magvető, Budapest, 1971., 732. o.; Lukács György: Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok, II. kötet — Utam Marxhoz. Magvető, Budapest, 1971., 13. o.

88 Ivo Petrinović: Predgovor. in: Antonio Gramši: O državi (Izbor, prevod i predgovor dr Ivo Petrinović). Radnička štampa, Beograd, 1979., 19. o.

[89] V. I. Lenin Művei 33. kötet (1921. augusztus—1923. március) — A Kommunista Internacionálé IV. világkongresszusának, A munkás- és vöröskatona-küldöttek petrográdi szovjetjének. Szikra kiadás, Budapest, 1953., 430. és 431. o.

[90] A dogmatikus nézetek képviselőinek viszonyulásáról Lukács első Lenin életművével foglalkozó tanulmányához, lásd részletesebben e sorok írójának Lukács Lenin-képe című tanulmányát, Létünk 1985., 6. szám, 832—860. o.

[91] Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma (Treće, ispravljeno i dopunjeno izdanje). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980. 153. o.

[92] Lukács György: Lenin. Magvető, Budapest, 1970.

[93] Lukács György: Marx és Lenin. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985., 64. 153. o. (megírási éve 1954).

[94] Lukács György: Történelem és osztálytudat. Magvető Kiadó, Budapest, 1971., (Marxista fejlődésem 1918—1930), 695—735. o.

[95] Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról (I. kötet: Történelmi fejezetek, II. kötet: Szintetikus fejezetek, III. kötet: Prolegomena). Magvető Kiadó, Budapest, 1976.

[96] Fehér Ferenc—Heller Ágnes—Márkus György—Vajda Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról. Magyar Filozófiai Szemle, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978/1. sz. 88—114. o.

[97] Lukács György: Utam Marxhoz. Válogatott filozófiai tanulmányok I. és II. kötet. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971. — Lukács György: A fiatal Hegel, a dialektika és az ökonómia összefüggéseiről. Kossuth Könyvkiadó—Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. — Lukács György, az irracionalista filozófia kritikája (negyedik kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. — Lukács György: Az esztétikum sajátossága I. és II. kötet (változatlan lenyomat). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. — Lukács György: Curriculum vitae. Magvető Kiadó, Budapest, 1982. — Lukács György: Forradalomban, cikkek, tanulmányok 1918—1919. Magvető Kiadó, Budapest, 1987.

[98] Részleteket a könyv megjelenése előtt a Magyar Filozófiai Szemle közölt (tizenhatodik évfolyam), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 1. szám (1—58. oldal), és 1972. 2. szám.

[99] Hermann István: Lukács György gondolatvilága. Tanulmány a XX. század emberi lehetőségeiről. Magvető Kiadó, Budapest, 1974., 404—405. o.

[100] Lukács György: Curriculum vitae — Megélt gondolkodás, 1971 elején, (súlyos betegen), 35 sűrű, kézzel írt oldal. — Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket írta: Ambrus János. Magvető Kiadó, Budapest, 1982., 19. o.

[101] Ernst Bloch: Duh utopije (predgovor Kasim Prohić). Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1982.

[102] Gajo Petrović: Bloch i Hegel ili mogućnost filozofskog sistema danas — megjelent mint bevezető tanulmány. Ernst Bloch: Subjekt-Objekt, Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju (Drugo, prošireno izdanje). Naprijed, Zagreb, 1975. VIII—IX. és X. o.

[103] Rašim Muminović: Filozofija Ernsta Blocha. Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1973., 262. o.

[104] Predrag Vranicki: Historija marksizma (treće izdanje, II knjiga). Naprijed, Zagreb, 1975., 225. o.

[105] Gajo Petrović: Nada u misli Ernsta Blocha — bevezető tanulmány Ernst Bloch: Princip nada (prvi svezak). Naprijed, Zagreb, 1981. XII—XIII. o.

[106] Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma (Treće, ispravljeno i dopunjeno izdanje). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980., 163. o.

[107] Gajo Petrović idézett tanulmányában (Ernst Bloch: Princip nada, I. Zgb. 1981) részletes német nyelvű Bloch-bibliográfiát közöl, lábjegyzetben a XII. és XIII. oldalon. Gordana Škorić a zágrábi Kulturni radnik c. folyóirat 1978. évf. 2. számában (124—137. o.) közli a Blochtól és Blochról szerbhorvát nyelven megjelent művek bibliográfiáját (1978-ig): 5 könyv és 48 írás, Blochról pedig 101 közlemény.

[108] Elsőnek megjelent könyve: Subjekt-Objekt, Objašnjenje uz Hegelovu filozofiju (pogovor: Darko Grlić). Naprijed, Zagreb, 1959., Drugo prošireno izdanje (pogovor: Gajo Petrović): Naprijed, Zagreb, 1976.; Tibingenski uvod u filozofiju (pogovor: Danilo Pejović). Nolit, Beograd (1. izdanje 1966., 2. izdanje 1973.); Marksove teze o Fojerbahu (Valójában egy kiragadott fejezet a később fordításban nálunk is megjelent „Das Prinzip Hoffnung, Band I"-ből.). Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1976.; Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo (predgovor: Ante Pazamin), Komunist, Beograd, 1977.; Politička mjerenja, Doba pošasti, Predmartovski period (pogovor: Rašim Muminović). Svjetlost, OOUR izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1979.; Experimentum mundi, Pitanje-kategorije izvlačenja i saznanja — praksa (pogovor: Zdravko Kučinar), Nolit, Beograd, 1980.; Princip nada I—III. kötet (bevezető tanulmány: Gajo Petrović), Naprijed, Zagreb, 1981., Duh utopije (predgovor: Kašim Prohić). Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1982.; Oproštaj od utopije? (Predavanja; izdanje pripremila i pogovor napisala Hanna Gelke), Komunist, Beograd, 1986.

[109] Henri Lefebvre: Dijalektički materijalizam — Kritika svakidašnjeg života. Naprijed, Zagreb, 1959.

[110] Anri Lefevr: Lenjinova misao. Kultura, Beograd, 1969.; Anri Lefevr: Marksizam. Kultura, Beograd, 1961., Anri Lefevr: Marksizam. Aktuelni problemi marksizma, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1973.

[111] Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma (Treće, ispravljeno i dopunjeno izdanje). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980., 160. o.

[112] Danko Grlić: Leksikon filozofa (Treće, nepromenjeno izdanje). — Lefebvre-címszó, Naprijed, Zagreb, 1983., 232. o.

[113] Anri Lefevr: Marksizam — Aktuleni problemi marksizma. BIGZ, Beograd, 1973., 183. o.

[114] Anri Lefevr: Antisistem, Prilog kritici tehnokratizma. Radnička štampa, Beograd, 1978. Anri Lefevre: S onu stranu strukturalizma, Komunist, Beograd, 1973. Anri Lefevre: Urbana revolucija, Nolit, Beograd, 1974. Henri Lefebvre: Misao postala svijetom. Treba li napustiti Marxa? Globus, Zagreb, 1981. Anri Lefevr: Prevazilaženje kapita-

lizma, Reprodukcija proizvodnih odnosa. Svjetlost, Sarajevo és Globus, Zagreb, 1982.

115 Filozófiai Kislexikon (ötödik kiadás). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980. Danko Grlić: Leksikon filozofa (Treće, nepromenjeno izdanje). Naprijed, Zagreb, 1983.

116 A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja, II. fejezet (A szocialista gondolkodás fejlődése. A dogmatizmusról és a revizionizmusról), harmadik magyar nyelvű kiadás, Forum, Újvidék, 1977., 55—56. o.

117 Uo. 5. o.

118 Predrag Vranicki: Marksizam i socijalizam. Sveučilišna naklada „Liber", Zagreb, 1979., 114. o.

119 Edvard Kardelj: A Jugoszláv Kommunista Szövetség — A Jugoszláv Kommunista Szövetség a célok deklarálásáról egyre határozottabban áttér az akcióra. (Mostar, 1972. IX. 18.), Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1980., 324 o.

120 Jean Elleinstein: Historija staljinskog fenomena (első francia nyelvű kiadása 1975), Školska knjiga, Zagreb, 1980., 191—192. o.

121 A Szovjetunió Kommunista (Bolsevik) Pártjának története, rövid tanfolyam (a kötet a SZK(b)P KB komissziója szerkesztette), IV. fejezet, 2. pont: A dialektikus és a történelmi materializmusról (szerzője: J. V. Dzs. Sztálin, utólag közzétéve), Idegen nyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1945., 87—109. o.

122 Uo. 88—92. o.

123 Uo. 92—94. o.

124 Predrag Vranicki: Historija marksizma (treće izdanje). II knjiga — Marksizam u Sovjetskom Savezu, Naprijed, Zagreb, 1975., 79—87. o.

125 Sztálin: A leninizmus kérdései. (hetedik kiadás, 285001—335000) — A leninizmus alapjairól (1924), A leninizmus kérdéseihez (1926). Szikra Kiadás, Budapest, 1953., 43. és 147—168. o.

126 Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofije marksizma (treće ispravljeno i dopunjeno izdanje). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1980., 151. o.

127 A JKSZ programja, az 1977-es III. magyar nyelvű kiadás, 50—51. o.

128 Bogdan Šešić idézett könyvének III. kiadása (1980), 146. o.

129 Giuseppe Boffa: Povjest Sovjetskog Saveza (knjiga I) Od revolucije do drugog svjetskog rata, Lenjin i Staljin 1917—1941, „Otokar Keršovani", Opatija, 1985., 172. o.

130 G. Boffa, i. m. I. kötete, 176. o.

131 Louis Fischer: Lenjinov život (Knjiga druga). Globus, Zagreb, 1985., 229—242. o.

132 Marijan Britovšek: Borba za Lenjinovo nasleđe (knjiga prva). Stvarnost, Zagreb (első szlovén nyelvű megjelenése: 1976), 205. o.

133 Edvard Hallett Carr: Ruska revolucija od Lenjina do Staljina (1917—1929). Globus, Zagreb (első angol nyelvű kiadása 1979), 1984, 76—78. o.

Rezime

Lenjinovi savremenici

(Marksistička filozofija posle Marksa, II deo)

Ovaj drugi, središnji deo rada — pošto je razmatrano razdoblje II Internacionale i sukobljavanja u poimanju marksističke filozofije u tom razdoblju kao i značaj i uloga Lenjina u reafirmaciji filozofije u sklopu Marksovog životnog dela kao celine — razmatra razdoblje koje obeležavaju pre svega četiri filozofa Srednje i Zapadne Evrope, kao i revizija marksizma od strane J. V. Dž. Staljina.

Prva četiri filozofa: Antonio Gramši (i njegov prethodnik A. Labriola), zatim Đerđ Lukač, Ernst Bloh i Anri Lefevr mogli su bar nekoliko decenija biti i suvremenici Lenjina da nije usledila njegova rana smrt. Značaj ovih filozofa je pre svega u tome da njihova filozofija polazi od tradicija Zapadne Evrope i oni opštu filozofsku problematiku kao i probleme sopstvene zemlje tretiraju na osnovu iskustva razvijenih ili bar relativno razvijenih zemalja Evrope. Njihov pojedinačni značaj, zbog čega mnogi istoričari savremene marksističke filozofije smatraju da ih treba posebno istaći, je u tome da kasnija strujanja, usmeravanja marksističkih škola i krugova svoje polazište zasnivaju na jednom od ova četiri velikana marksističke filozofije XX. veka. U prvom većem delu ovog nastavka sažeto se karakteriše svaki pojedinačno na osnovu njihovih sopstvenih dela kao i savremene domaće i inostrane literature.

Poseban fenomen je u tom razdoblju J. V. Dž. Staljin, koji se posebno ne bavi filozofijom, čak se može reći da filozofiju samo verbalno uvažava, ali je imao zajedno sa svojim istomišljenicima značajan i to negativan uticaj na razvoj marksističke filozofije u XX veku. Staljinovi stavovi i praksa ne predstavljaju samo vulgarizaciju marksizma već delom i neposrednu reviziju i to dogmatsku pragmatsku reviziju marksizma, bez obzira da postoje mišljenja da je i to marksizam, samo specifično shvaćen.

U radu se daje sažet pregled tema po kojima po mišljenju autora postoji direktna revizija marksizma od strane Staljina i njegove grupe. Takođe je ukazano na društvene korene staljinističke revizije koristeći saznanja i stavove većeg broja domaćih i inostranih autora.

Resummee

Lenins Zeitgenossen

(Marxistische Philosophie nach Marx II. Teil)

Dieser zweite, mittlere Teil der Arbeit — nachdem die zweite Internationale und die Streiten über die Auffassung des Marxismus in diesen Zeitalter, sowie auch die Bedeutung und die Rolle von Lenin in der Reaffirmation der Philosophie, im Lebenswerk von Marx, als Ganzes — untersucht wurde, betrachtet dieser Teil die Periode, die vor allem von zwei Philosophen aus Mittel- und

Westeuropa bezeichnet ist, sowie die Revision des Marxismus von J. V. Dž. Stalin.

Die ersten vier Philosophen Antonio Gramsci (und sein Vorgänger Antonio Labriola), nachher Lukács György, Ernst Bloch und Henry Lefebvre, könnten zumindest einige Jahrzehnten Zeitgenossen von Lenin werden, wenn sein früher Tod nicht erfolgt hätte. Bedeutung dieser Philosophen ist vor allem in der Tatsache, dass ihre Philosophie von den Traditionen Westeuropas abgeht, und sie die allgemeine philosophische Problematik des eigenen Landes, auf Grund der Erfahrungen entwickelter oder relativ entwickelter Länder tretieren. Ihre individuelle Bedeutung, wegen der, viele Historiker des zeitgemässen Marxismus betrachten, dass man sie besonders unterstreichen muss; ist in der Tatsache, dass sich spätere Strömungen der Orientierung der marxistischen Schulen und Kreise ihren Abgang auf einen der vier Grössen der marxistischen Philosophie, des zwanzigsten Jahrhunderts, gründeten. Im ersten, grösseren Teile dieser Fortsetzung, wird jeder selbst, auf Grund seiner eigenen Werke, sowie der in- und ausländischer Literatur, konzentriert und charakterisiert.

Ein besonderer Phenomen ist in diesem Zeitabschnitt J. V. Dž. Stalin, der sich besonders nicht mit Philosophie beschäftigt hat; man kann sogar sagen, dass er die Philosophie nur verbal bewürdigt, hatte aber gemeinsam mit seinen Gleichdenkenden wichtigen, aber negativen Einfluss auf die Entwicklung der marxistischen Philosophie des XX. Jahrhunderts gehabt. Die Auffassungen und Praxis von Stalin, stellen nicht nur die Vulgarisation des Marxismus vor, sondern teilweise auch die direkte Revision und sogar die dogmatische und pragmatische Revision des Marxismus, unbeachtet, dass Auffassungen bestehen, und dass auch diese Auffassung Marxismus und zwar seine spezifische Auffassung ist.

In der Arbeit wird ein konzentrierter Übersicht der Themen gegeben, laut dem — nach der Auffassung des Autors — direkte Revision des Marxismus seitens Stalin und seiner Gruppe besteht. Es ist auch auf die gesellschaftliche Gründe der Stalinischen Revision hingewiesen worden, die Erkenntnisse und Auffassungen der einheimischen und ausländerischen Verfassern im Auge haltend.